

Gugán Katalin
Budapest

A nyelvtipológia és a nyelvtörténet viszonyáról az ugor nyelvek igekötői kapcsán♦

„Azért ne higgye senki, hogy általában különfajú nyelveknek, melyek egymás szomszédságában élnek, vagy irodalmi úton érintkeznek, minden egymásra való hatását tagadni akarjuk; csak azt tartjuk, hogy ily hatások felvétele igen óvatosan meghányó-vető ítéletet kíván, és határozott bizonyítékokkal ki kell mutatni minden egyes hatást [...]”

(Budenz József, 1863)

1. Írásomban két olyan kérdést fogok megvizsgálni, amelyek az igekötőkkel kapcsolatban többször felmerültek, és mind nyelvtörténeti, mind pedig tipológiai vonatkozásuk van. Az egyik ezek közül az igekötők kialakulásával kapcsolatos, és azzal a többször olvasható feltételezéssel foglalkozik, hogy az igeidőrendszerben bekövetkező változások és az igekötőzés kialakulása között kapcsolat áll fenn. Míg ez a kérdésfelvetés funkcionális jellegű, és erősen kötődik a grammatikalizációs kutatásokhoz, a másik vizsgálandó probléma az igekötők formai tulajdonságait érinti. Ennek kapcsán azt elemzem, min alapulhat az a feltételezés, hogy az igekötő kategóriája „strukturálisan idegen” az uráli nyelvekben, és mennyire támasztják ezt alá a tipológiai kutatások. Ez egyben felvet egy általánosabb problémát is, a nyelvtipológia és a nyelvtörténet viszonyát, ezzel zárom majd dolgozatomat.

2. Az idő- és aspektusrendszereket áttekintő, összefoglaló jellegű monográfiáinkban Östen Dahl (1985), valamint Bybee és társai (1994) nagyon hasonló

♦ Készült a K 68061 számú OTKA-kutatás keretében.

eredményre jutottak abban a tekintetben, hogy szükségesnek tartják elkülöníteni az aspektus kifejezésének két típusát: az inflexiós és a derivációs aspektust. Bybee és társai (i. m. 87–90) – mivel alapvetően a grammatikalizáció szempontjából vizsgálják az idő-, aspektus- és módjelölőket – a kétféle rendszer közötti különbségeket arra vezetik vissza, hogy a grammatikalizáció forrása meghatározza annak lehetséges eredményeit is (source determination). Az általuk határolóknak (bounder) nevezett elemek úgy indulnak el a grammatikalizáció útján, hogy amikor határozóként kombinálódnak az igével, a szerkezet kompletív értelmezésű lesz: azt fejezi ki, hogy az igével kifejezett esemény elért egy bizonyos határt. Az ilyen határozó-ige párok lehetnek nagyon rendszertelenek és szűk körűek egy nyelvben (példa erre az angolban az *eat up* 'megeszik', *drink up* 'megiszik'), de el is terjedhetnek: az eredetileg határozóként funkcionáló elemek grammatikalizáción mennek keresztül, és egyre több igével előfordulnak. A terjedés végeredményeként szinte az összes igenek megjelenhet határozós párja, s így egyúttal létrejön egy olyan szembenállás, mely hasonlít az inflexiósan, azaz az igeidőrendszerrel kombinálódva kifejeződő folyamatos : befejezett kontrasztra – de nem teljesen azonosítható vele. Bybee-ék több olyan nyelvet említenek (a szláv nyelvek mellett a grúz, a csádi nyelvek közé tartozó margit, valamint a mikronéz nyelvek közé tartozó mokilt), amelyben ilyen módon kialakult rendszer figyelhető meg. Ezeknek közös jellemzőjük, hogy egyikben sem vált egyetlen igekötő a befejezett aspektus termékeny jelévé: az ilyen rendszereknek általános vonása, hogy több olyan igekötő van, amely részt vesz a perfektiválásban, és egy ige több különböző igekötővel is kombinálódhat, azaz egy ige több befejezett alakja is lehet. A különbségeket a derivációs és az inflexiós aspektuskifejezési mód között a következőképpen összegzik:

- a) Az inflexiós kifejezésmód általában szabályszerű, nincsenek lexikálisan meghatározott kivételek, szemben a derivációs típussal. (A különbség oka feltételezésük szerint az eltérő szintéren eltérő módon lezajló grammatikalizáció.)

- b) A derivációs befejezettség eloszlása¹ nem felel meg teljesen az inflexiós befejezettségnek, a kétféle típusú befejezettséget nem teljesen azonos környezetben használják. A befejezettség általános definíciója ugyanis többféle jelentéskomponenst ölel fel,² s ezek közül a derivációs típusban nem annyira az elemzetlen egész-jelentés, hanem egy határ elérése dominál: a derivációs perfektiválás nagyon erősen kötődik a rezultativitás kifejezéséhez (szintén a forrásdetermináció következtében).
- c) A derivációs perfektiválókra kevesebb korlátozás vonatkozik abban a tekintetben, hogy az adott aspektus milyen igeidővel járhat együtt. Míg az inflexiósan kifejezett aspektus esetében általában a befejezett aspektus kizárólag múlt időben fordulhat elő, és csak folyamatos aspektusnál van múlt : jelen szembenállás, a derivációs perfektiválók használata nem korlátozódik a múlt időre.
- d) A derivációs befejezettség morfológiailag mindig jelölt, ezzel szemben az inflexiósan kifejezett aspektus esetében nem lehet általánosítani abban a tekintetben, hogy a befejezett : folyamatos oppozíció melyik tagja jelölt, illetve jelöletlen.

Sem Dahl, sem pedig Bybee és társai nem tartják szükségesnek teljesen elkülöníteni egymástól a kétféle aspektuskifejezési módot, mert a fentebb sorolt különbségek mellett igen sok átfedő vonásuk is van. Azt azonban

1 Azaz Dahl kérdőívein voltak olyan példamondatok, amelyek esetében jellegzetesen máshogy fordítottak azok az adatközlők, akiknek anyanyelvében derivációsan, s máshogy azok, akiknek a nyelvében inflexiósan fejeződik ki az aspektus, l. Dahl 1985: 69–79, illetve 84–89.

2 Például: *„Egy perfektív ige tipikusan egyszeri eseményt jelöl, amelyet elemzetlen egészként fejez ki, melynek jól meghatározható eredménye, vagy végső állapota van, és a múlt időben helyezkedik el. Az esemény általában pontszerű, vagy legalábbis úgy tekinthető, mint egy egyszeri átmenet egy bizonyos állapotból annak ellenkezőjébe, és ennek az átmenetnek az időtartamától el lehet tekinteni.”* (Dahl 1985: 78)

[„A PFV verb will typically denote a single event, seen as an unanalysed whole, with a well-defined result or end-state, located in the past. More often than not, the event will be punctual, or at least, it will be seen as a single transition from one state to its opposite, the duration of which can be disregarded.”]

Dahl is hangsúlyozza, hogy a két rendszer jellegzetes különbségei arra vezethetők vissza, hogy a nyelvtan más szintjén operálnak: az igekötőzős rendszerek a lexikális – derivációs szinten grammatikalizálják a folyamatos : befejezett szembenállást, nem pedig az inflexiós morfológia szintjén. Dahl emellett azt is megjegyzi, hogy az igekötős nyelvek egy része, a szláv, az uráli és a kaukázusi nyelvek összefüggő területet képeznek, de a köztük lévő esetleges diakrón összefüggések tisztázatlanok.³

A kétféle aspektusrendszer kapcsán vissza-visszatérő megállapítás az is a szakirodalomban, hogy a két típus között diakrón kapcsolat van: az igekötővel kifejezett aspektus megjelenése valamilyen módon összefügg az igeidőrendszer szegényedésével.

„A vizsgált nyeloterületen, mint azt korábban láttuk, a perfektiváló prefixumok vagy partikulák kialakulása, úgy tűnik, szükségsszerűvé válik, amikor a vizsgált nyelvi igeidő-rendszere nem biztosít egyéb eszközt a befejezettség kifejezésére. Azáltal, hogy a befejezett jelen elveszítette a befejezettség kifejezésének funkcióját, a magyar minden bizonnyal rákényszerült arra, hogy más morfológiai eszközt fejlesszen ki erre a célra” (Kiefer 1997: 333).⁴

Ehhez hasonlóan vélekedik Lindstedt is, de az ok-okozati összefüggések nála másképp jelennek meg:

„Az a változás, melynek során a befejezett jelen a legtöbb szláv nyelvben aspektuális érték nélküli általános múlttá vált, legalább részben annak köszönhető, hogy az aspektus kifejezésének új módja jelent meg a szlávban. A befejezett jelen⁵[perfect] nem befejezett múlttá [perfective past] vált, mivel a befejezettséget,

3 „Although the possible historical connections are rather unclear, Georgian, Hungarian and the Slavic languages form a contiguous geographical area.” 87.

4 „In the linguistic area under consideration, as we saw above, the development of perfectivizing prefixes or particles seems to become a necessity if the tense system of the language under consideration does not provide other means to express perfectivity. By losing the function of the Perfect to express perfectivity, Hungarian must have come under pressure to develop other morphological means to this end.”

5 A *befejezett jelen* elég szerencsétlen terminus az angol szakirodalomban *perfect*ként említett kategória megnevezésére, mint az a fenti idézetben is látható; nem akartam szaporítani a terminusokat, így megtartottam ezt az elnevezést, de ahol félreérthető vagy ellentmondásos emiatt a szöveg, ott beírtam az angol megfelelőt is.

ill. folyamatossgot igei affixumokkal is ki lehetett fejezni, az időjelöléstől függetlenül. Ennél még erősebb lenne az a feltételezés, hogy ennek az újfajta aspektuális oppozíciónak a megjelenése okozta a befejezett jelen [perfect] : elbeszélő múlt [narrative past] megkülönböztetés eltűnését, mert az új befejezett kategória, amely kompletív forrásra megy vissza, felvehette a rezultatív, illetve 'fennálló fontosság⁶-funkciókat'⁷ (2000: 327).

Ezzel egybecseng az, amit É. Kiss Katalin a magyarban lezajló változások kapcsán ír:

„Az ómagyar nyelv az ige befejezettségének, illetve befejezetlenségének jelölésével fejezte ki az aspektust, a mai magyar viszont a predikátumok telikusságát/atelikusságát jelöli. Ennek elsődleges eszköze az igekötőrendszer. [...] Az ómagyar kor végére kiépülő igekötőrendszer lassan redundánssá tette a komplex igeidőrendszeren belüli, igei toldalékkal való aspektusjelölést” (2006: 432–433).

Az ilyen jellegű magyarázatok mindenképpen elgondolkodtatóak, de az a probléma velük (különösen az elsővel), mint általában véve a nyelvtörténeti magyarázatokkal: soha nem jelenthetnek szükségszerű ok-okozati összefüggést, mindig lehet találni ellenpéldát, mint ahogy a vizsgált esetben is. A szláv nyelvek közül a bolgár megőrizte igeidőrendszerében a befejezett : folyamatos szembenállást, s ugyanakkor kialakult a szláv típusú igekötőzés is (Dahl 1985: 85). Emellett a (természetesen szintén igekötős) északi orosz dialektusokban megfigyelhető egy új, analitikus befejezett jelen kategóriának a kialakulása (Tommola 2000). A grúzban szintén egyszerre van jelen az igekötővel és az inflexióval kifejezett aspektus (Dahl i. m. 87), és az igeidőrendszerben

6 Részben ezek a befejezett jelen kategóriájának tipikus funkciói.

7 „The change whereby the perfect of most Slavic languages has become a general past with no aspectual value of its own must at least be partly due to the fact that aspect came to be expressed by other means in Slavic. The perfect did not become a perfective past, since perfectivity vs. imperfectivity could be expressed with verbal affixes, independently of tense marking. A still stronger assumption would be that the loss of the perfect vs. narrative past distinction itself was caused by the rise of this aspect opposition, as the new Perfective, with a completive source, was able to assume resultative and CR [current relevance] functions.”

voltak ugyan átrendeződések, de az inflexiósan kifejezett idő-aspektus kombinációk száma a nyelv története során nem csökkent, hanem nőtt (Harris 1985: 93–106). Az uráli nyelvek esetében is kézenfekvő ellenpéldák hozhatók: Honti (1999, 2001) írja, hogy a vahi-vaszjugáni osztjákban négy múlt idő mellett van igekötőzés, illetve hogy a magyar *meg* igekötő feltehetően jóval korábban aspektusjelölővé grammatikalizálódott, mint-hogy az igeidőrendszer szegényedni kezdett volna (bár ez utóbbi csak a Kiefer-féle összefüggésrendszerrel szemben ellenérv, É. Kiss feltételezésének nem mond ellent).

Az osztják nyelv szurguti nyelvjárását vizsgálva arra kerestem a választ egy korábbi dolgozatomban, mi lehetett a funkcionális különbség a Heikki Paasonen által 1901-ben gyűjtött mesékben még megtalálható kétféle, *s-*, illetve *Ø*-jeles és jelöletlen múlt idők között, melyek közül az előbbi a mai szurgutiban már nincs meg. A szövegek vizsgálata alapján azt feltételeztem, hogy a kétféle múltidőjel közül a jelöletlen (PFU **j*-jeles múltra visszavezethető, l. Honti 1985) a nyelvben eredetileg befejezett jelen jelölője volt, s az *s*-jeles lehetett az általános múlt idő jele. Már a száz évvel ezelőtti szövegekben sem teljesen „szabályszerű” azonban a két alak szembenállása, a mai szurgutiból pedig az *s*-jeles múlt – néhány kivétellel (l. Csepregi 1998: 29) – teljesen eltűnt. Az igekötők használatában azonban (legalábbis a szövegek vizsgálata alapján) úgy tűnik, nem zajlott le drámai változás. A mai szövegekben is található példák arra, hogy az igekötőhasználat opcionális:

(1) *aa ripsa, pupi jöwətə panə minat nõk lila.* (Csepregi 1998: 50)

Ne ugass, a medve jön és minket felfal.

(2) *jjs jəlam, jjs jəlam l'əwtmin ləwtəy, [...]* (i. h. 108)

őseimet, apai rokonságomat felfaltad [zabálván etted]

(3) *ja, t'əka, jə kəlməytəm.* (i. h. 86)

Én bizony lefekszem [tkp. 'meghállok'].

(4) *t'i ələŋ ət kəlməytəm.* (i. h. 86)

Én bizony lefekszem. [tkp. 'meghállok'].

Az 1-2, illetve a 3-4 példamondatok között aspektuális szempontból feltehetően nincs különbség: mind a négy mondat befejezett aspektusú, az 1-ben és a 3-ban szerepel igekötő, a 2-ben és 4-ben nem (az 1-2 mondatokban képzőt nem tartalmazó ige, a 3-as és 4-es mondatokban pedig a *ká-l-ta* 'hál' ige két perfektiváló képzővel ellátott származéka szerepel). Az alábbi szövegrészlet az 1901-es Paasonen-gyűjtésből származik, és az igekötőhasználat itt is nagyon hasonló vonásokat mutat. Az első két tagmondatban igekötős igék állnak jelöletlen múlt idejű igék mellett (amely tehát feltételezésem szerint eredetileg a befejezett jelen [perfect] jele), a harmadik és a negyedik példamondatban pedig két s-jeles alak szerepel (amely, szintén csak feltételezhetően, az általános múlt jele), de itt az egyik esetben van az ige mellett igekötő, a másik esetben nincs, a mondatok aspektuális jellemzőit azonban ez nem látszik befolyásolni:

(5) [„]təm mən.k. ĵaki mə.wət [ə wə̌t̪i?ə əmə n̪inət ə̌u məwə̌ [ə wə̌l̪əm.["
 ā̌ə l̪atnə ɔ̌pǐ l̪isi. ə̌ut p̪əmə p̪ǐš̪ǐŋə̌ali [: p̪ǐš̪ǐŋə̌ali] k̪ət̪si, ɔ̌s p̪ǐš̪ǐŋə̌ali
 nok̪ l̪isi ǐappə̌na.

„Miért öltétek meg a szellem-öreget? Én titeket (kettőtöket) érte megöllek.” Először a nővérét ette meg [nővére eszik.prt.pass.sg3]. Azután a madárkát fogta meg [fog.prt.pass.sg3], a madárkát is megette a bagoly [is madárka fel eszik.prt.pass.sg3 bagoly.loc]” (Paasonen–Vértes 2001: 98.)

Magában a jelenségben, azaz abban, hogy egy grammatikalizálódó kategória nem feltétlenül válik kötelezővé, nincs semmi meglepő. A grammatikalizációs folyamat hosszú és több lépcsőből álló jelenség, melynek csak bizonyos szintereken bekövetkező és kései fázisa az, hogy az adott elem egy bizonyos kontextusban elhagyhatatlan lesz. A kötelezővé válás annak a következménye, hogy a grammatikalizálódó elem gyakorisága általában növekszik, és egyre gyakrabban megjelenik olyan környezetekben is, ahol tulajdonképpen redundáns. Ha egyszer egy újítás olyan mértékben elterjed, hogy minden olyan kontextusban megjelenik, amelyben elvileg megjelenhet, akkor onnantól kezdve hiányának is jelentősége van (Bybee 1994, Bybee és társai 1994: 8). Bybee saját példája erre az angol folyamatos jelen, illetve a *used to* habituális múlt. Mielőtt az angolban a folyamatos jelen grammatikalizálódott volna, az egyszerű jelennek a habituális és a generikus

mellett folyamatos olvasata is volt, a folyamatos jelen idejű szerkezet grammatikalizációja során azonban az egyszerű jelen ezt az értelmezési lehetőséget elvesztette, és a mai angolban csak generikus vagy habituális jelentése van. Ezzel szemben az egyszerű múlt idő ugyanúgy kifejezheti a múlt idejű habituális cselekvést, mint a *used to* segédigés szerkezet, itt tehát az utóbbi grammatikalizációja nem járt együtt a kötelezővé válással. Feltehetőleg hasonló jelenséggel állunk szemben az osztjákban is: az igekötős ige rezultatív és befejezett aspektusú, de hiánya nem jelenti azt, hogy ez az értelmezés kizárt.

Visszatérve a kétféle típusú aspektusrendszer között esetleg meglévő történeti összefüggésekre, két problémát tartok fontosnak kiemelni. Az egyik az, hogy a Kiefer-féle megfogalmazásban megjelenő szükségszerűség-fogalom mint lehetséges változást kiváltó ok, illetve a funkcionális-teleologikus magyarázattípus általában véve igen erősen vitatható. Mint az látható, elég sok az ellenpélda is, és itt is érvényesnek tekinthető Lass megállapítása: *„Úgy vélem, hogy a nyelvi változás teljes egészében a lehetőségek területe, s ez magában foglalja a zéró változási lehetőséget is. Egyetlen változás sem szükségszerű. Ha az lenne, már mindenhol bekövetkezett volna, és így nem is tudnánk róla, mert a változás bemenete elő sem fordulhatna”* (1980: 131).⁸ Mivel írásomnak nem a nyelvtörténeti magyarázat maga a tárgya, csak két olyan, egymáshoz hasonló szemléletű megközelítésmódot foglalkok össze egy-egy idézet segítségével, amelyek véleményem szerint követhetőek. Faarlund az ok-okozati viszonyban benne lévő determinisztikusság elkerülése érdekében használja a *változást motivál* kifejezést: *„Lehet, hogy el kell fogadnunk azt a tényt, hogy a nyelvi változást soha nem lehet teljesen megmagyarázni abban az értelemben, hogy megjósolható legyen, és meg kellene elégedniünk azzal, ha meg tudjuk állapítani a változás néhány szükséges feltételét, és így motiválni tudjuk a változást”* (1990: 43–44).⁹

8 „I would claim then that linguistic change is entirely a domain of options, including the zero option. *No change is ever necessary.* If it were, it would already have happened everywhere, and we wouldn't know about it, since by definition its input could never be realized.”

9 „Perhaps we have to accept the fact that linguistic change can never be fully explained in the sense of being made predictable, and that we should be content

vö. „[...] az előfeltétel és következmény közötti kapcsolatok a nyelvtörténetben könnyen vehetik fel a lehetséges (=nem szükségszerű) igazságértéket, ami a szigorúan vett kauzalitással inkompatibilis [...] A legtöbb, amit tehetiünk az, hogy a változásokat a lehető legszélesebb körben ágyazzuk be előfeltételeik, párhuzamaik, fellelhető rendszerbeli következményeik hálózatába” (Hermann 2001: 401).

A másik probléma tehát az, hogy a szóban forgó változásnak, azaz az igekötőrendszer megjelenésének a lehetséges okait, illetve következményeit vizsgálva elegendő-e csupán az igeidőrendszerben bekövetkező elmozdulásokat figyelembe venni. Az osztják és a magyar nyelv esetében ugyanis legalább még egy olyan tényezőt érdemes lenne alaposan megvizsgálni, amely szintén szerepet játszhat az aspektusrendszerben és az ezzel kapcsolatos változásokban, mégpedig az igeképzőkét.¹⁰ A két nyelv igencsak madártávlati összevetésekor például az látszik, hogy az osztjákban az igekötők mellett az igeképzőknek is jelentős szerepe van az akcióminőség-képzésben, s ezen keresztül a mondataspektus meghatározásában is. Szemben azokkal a tipológiai feltételezésekkel, hogy

- a) „a egy nyelvben van igekötő és igeképző is, az aspektust az igekötő fejezi ki;”
- b) „ha egy nyelvben van perfektiváló igekötő és igeképző, akkor ebben a nyelvben a perfektív aspektusú akcióminőségek képzése igekötővel, az imperfektív aspektusú akcióminőségek képzése pedig képzővel történik” (Kiefer 2006: 197);

if we can establish some necessary conditions and thus motivate the changes.”

10 A kérdés fontosságára Sauer is felhívta a figyelmet: „Ob sich die Präverben als Träger aktionaler Bedeutungen entwickeln, die in den Suffixen nicht angelegt sind, könnte erst bei einer systematischen Untersuchung der Präverben und des Verhältnisses von „Präfigierung“ und Suffigierung festgestellt werden” (1992: 402). Ugyanez az összefüggés felmerül Kiefernél is, de kissé fonák módon: „The two ways of expressing perfectivity in Komi (by means of the Perfect and via certain aktionsarten) means that there was no need to develop verbal prefixes for this function in the language.” 1997: 329, illetve „[...] a zürjénben szép számmal találunk morfológiailag kifejezett akcióminőséget, de mivel a zürjén nem ismer igekötőt, az akcióminőségeket képzővel fejezi ki” (2006: 195).

a szurgutiban az igekötők mellett legalább egy olyan képző is van ($(\partial)mt(\partial)-$) amely perfektív aspektusú származékokat képez, és a szöveggyakoriság alapján valószínűsíthető, hogy produktív. A mai magyarra ezzel szemben érvényesek Kiefer általánosításai, s ennek a megoszlásnak a gyökerei az ősmagyar végére, ill. az ómagyar kor kezdetére látszanak visszanyúlni. Feltételezhető, hogy az ősmagyar korban még jónéhány mozzanatos, illetve gyakorító képző keletkezett (D. Bartha 1991: 60–64), de a korai ómagyarra a mozzanatos származékokat létrehozó képzők „szinte mind elavultak, vagy szűk korlátok között produktívak” (D. Bartha 1991: 93), a két legkorábbi igekötő, a *meg* és az *el* grammatikalizációja pedig az ősmagyar kor végére, esetleg az ómagyar elejére tehető (D. Mátai 1991: 433). A magyarban és az osztjákban tehát, úgy tűnik, hogy az inflexiós és a derivációs típusú aspektusrendszer közötti összefüggés feltételezése mellett (vagy helyett) ugyanolyan fontos lehet egy másik tényező figyelembevétele, az igeképzők funkciójának, illetve az igeképzők produktivitásának a történeti vizsgálata. Az pedig, hogy a belső tényezők feltérképezése mellett milyen esetleges külső tényezőkkel kell számolni, átvezet a következő témához, az igekötők tipológiai vizsgálatának kérdéséhez.

3. A dolgozatban tárgyalandó második problémakörnek, azaz annak, hogy idegen jelenség-e az igekötő az uráli, s ezen belül az ugor nyelvekben, hosszú vita áll a háttérben. Nem az igekötőzés kialakulásának feltételezhető idejét, illetve az ezzel kapcsolatos vélt vagy valós areális hatásokat kívánom vizsgálni, ezzel kapcsolatban ugyanis elfogadom Honti (1999, 2001) álláspontját. Egyetlen részletkérdést emelek ki csupán ebből a vitából: azt, hogy tulajdonképpen milyen érvekkel támasztották alá elképzeléseiket azok, akik idegen jelenségnek tekintik az ugor nyelvek igekötőit, s ezen belül is csak a feltételezett strukturális idegenség problémáját, valamint ezzel kapcsolatban azt, hogy összhangban van-e ez a többször ismételt feltételezés a tipológiai vizsgálatok eredményeivel.

Első lépésként megpróbáltam összegyűjteni azokat az érveket, amelyek alapján egyes nyelvészek a magyar és az obi-ugor nyelvek igekötőit a

finnugor nyelvektől idegen vonásként tartják számon,¹¹ feltételeztem ugyanis, hogy az adott kor (tekintettel arra, hogy több, mint százötven éves vitáról van szó) akkori nyelvtipológia ismeretei állnak a háttérben. A szóban forgó cikkek¹² (Simonyi 1912, Korhonen 1981, Schlachter–Pusztay 1983, Pusztay 1996, Nurk 1996) áttekintése azonban meglepő eredményt hozott: úgy tűnik, azok, akik az igekötőzést idegen hatás eredményeként tartják számon, sokkal kevésbé tartják szükségesnek ezen állításukat bármilyen (tehát akár tipológiai jellegű, akár egyéb) érvekkel alátámasztani, mint azok, akik ezt a feltételezést cáfolni akarják – ebből a szempontból máig aktuális a dolgozat mottójául választott Budenz-idézet. Zsirai azonban összefoglalja Bujnák érveit arra, miért tekinthető szláv hatás eredményének az igekötőzés kialakulása a magyarban, illetve az obi-ugor nyelvekben, s ezek között a következő is szerepel: *„Az urál-altaji nyelvek agglutináló jellegüknél fogva nem ismerik a präfikumokat; amelyik finnugor nyelvben igekötő van, csak idegen, indogermán hatásnak köszönheti”* (Zsirai 1933: 77), s erre Zsirai így válaszol: *„ellehetnek igekötő nélkül egyébként tipikusan präfixumos nyelvek, viszont dúskálhatnak igekötőben máskülönben präfikum nélkül szűkölködő nyelvek”* (i. h.). Mint az az alábbiakból kiderül, Zsirai állítását a nagy korpuszon végzett tipológiai kutatások is igazolták.

Azt a kérdést egyelőre elhalasztva, hogyan viszonyul egymáshoz az igekötő és a prefixum kategóriája, azzal kezdem, hogy milyen szórendi összefüggések állnak a prefixum/suffixum kérdés hátterében. Greenberg klasszikus tanulmányából három idevágó univerzálé idézhető:

- a) *„A dominánsan VSO szórendű nyelvek mindig prepozíciósak”*¹³ (1963: 78).
- b) *„A véletlenszerűnél lényegesen gyakrabban az SOV alapszórendű nyelvek posztpozíciósak”*¹⁴ (i. m.: 79).

11 Vagy ha magának az igekötő kategóriájának a megjelenését ugor korinak tartják is, az igekötőzés általánossá válását külső (elsősorban német vagy szláv) hatással magyarázzák.

12 Pontosabban: a számomra elérhető cikkeket, tehát kimaradtak Žahourek és Bujnák munkái.

13 Languages with dominant VSO order are always prepositional.

- c) „Ha egy nyelv kizárólag szuffixáló, az posztpozíciós, ha kizárólag prefixáló, akkor prepozíciós”¹⁵ (i. m.: 79).

Ez az utóbbi univerzálé azonban hangsúlyozottan nem kétirányú, azaz a pre- és posztpozíciósságból nem lehet az affixumok helyére következtetni. Dryer (1992), aki Greenbergnél jóval nagyobb adatbázissal dolgozott, arra is felhívja a figyelmet, hogy az affixumok a tőhöz viszonyított sorrend tekintetében egyáltalán nem vehetők egységes kategóriának: *„az affixumok pozíciójával foglalkozó tanulmányok gyakran figyelmen kívül hagynak egy tényezőt, mégpedig azt, hogy az affixumsorrend és az ige-tárgy sorrend korrelálációjának mértéke az affixum szemantikai kategóriájával erősen összefügg”*¹⁶ (1992: 126). Az idő- és aspektusjelölő affixumok például döntő többségben szuffixumok az OV nyelvekben, VO nyelvekben azonban egyaránt lehetnek szuffixumok és prefixumok, és az előbbi a gyakoribb. Ezzel szemben a birtokosjelölő affixumok esetében nem tudott kölcsönös összefüggést kimutatni az ige-tárgy sorrend és az affixum helye között, de azt megjegyzi, hogy ezek az elemek gyakrabban prefixumok OV nyelvekben.

Az affixumok heterogén viselkedésének az okát Dryer Givónra hivatkozva a történetiségben keresi. Az idő/aspektusjelölő affixumok nagyon gyakran segédigékből keletkeznek, így aztán nem csoda, hogy az ilyen affixum korrelációs párt alkot az igével, hiszen a grammatikalizáció forrásaként szolgáló szerkezet is korrelációs párt alkot. Ezzel szemben a birtokos személyét jelölő toldalékok nagyon gyakran birtokos névmásokból keletkeznek, ezek pedig a főnév-birtokos mintát követik, amely szintén korrelál az OV-VO típusal, vagyis az OV nyelvekben a birtokos jellegzetesen megelőzi, VO nyelvekben követi a birtokot. Ugyan a birtokos affixumok esetében nem tudott statisztikailag szignifikáns korrelációt

14 With overwhelmingly greater than chance frequency, languages with normal SOV order are postpositional.

15 If a language is exclusively suffixing, it is postpositional, if it is exclusively prefixing, it is prepositional.

16 „One fact that discussions of affix position often fail to note [...] is that the extent to which affix position correlates with the order of verb and object varies considerably with the semantic category of the affix.”

kihozni, ez legalább megmagyarázza az affixumok kategóriájának nem egységes viselkedését: „Feltételezem, hogy amennyiben találunk korrelációt az affixum helyzete és az ige-tárgy sorrend között, ezek a korrelációk ilyenfajta diakrón elveket tükröznek”¹⁷ (1992: 127). Dryer elfogadja, hogy vannak kivételek, azaz a grammatikalizáción átment kötött morféma nem mindig azon a helyen áll, amely a bemenetéül szolgáló szabad morféma alapszórendi helye (tipikus példa erre az igei személyragok agglutinációja személyes névmásokból), de úgy véli, ez a feltételezését mindaddig nem érvényteleníti, amíg a típus maga van olyan gyakori, hogy adataiban korrelációként jelentkezzen. Ennek a gondolatsornak még fontos következményei lesznek a dolgozat szempontjából, de most visszatérek az igeekötőkkel kapcsolatos szórendi kérdésekre.

Az teljesen nyilvánvaló, hogy a három ugor nyelv igeekötői nem tekinthetők affixumoknak (l. Honti 1999, 2001, Kiefer–Honti 2003), tehát a fenti okfejtés ezekre az elemekre nem vonatkozik. Ugyanakkor Dryer vizsgálta azokat az idő- és aspektusjelölő elemeket is, amelyek hangsúlyozottan nem igei jellegűek, hanem partikulaként viselkednek, és azt állapította meg, hogy ezek az elemek egyáltalán nem korrelálnak a VO/OV kettősséggel: mindkét alapszórend esetén jellemzően (és a tagadószóhoz hasonlóan) ige előtti. Ennek a jelenségnek feltehető magyarázatát nem érinti Dryer, fenti okfejtéséből kiindulva azonban OV-nyelvek esetében legalábbis levezethető az igeekötő ige előtti helye: tekintettel arra, hogy a magyar minden bizonnyal OV-nyelv volt, az obi-ugor nyelvek pedig OV-nyelvek, az igeekötők bemenetéül szolgáló elemek (határozószók, illetve ragvonzó névutók) természetesen az ige előtt álltak, így aztán ha nem is törvényszerű, meglepőnek semmiképp sem mondható, hogy az igeekötők maguk is az ige előtt állnak (vö. Kiefer–Honti 2003: 148). Annak a feltételezésnek tehát, hogy az igeekötői kategória strukturálisan (tipológiailag) idegen az uráli nyelvektől, aligha van alapja, hiszen, mint az látható volt,

17 „[...] I will assume that, insofar as we find correlations affix position and the order of verb and object, these correlations reflect diachronic principles of this sort.

- a) egyfelől az az általánosítás is téves, hogy az affixumok egységes kategóriaként korrelálnak az OV/VO-sorrenddel;
- b) másfelől a partikulaként viselkedő igekötők az ugor nyelvekben ugyanúgy ige előttiék, mint általában véve az idő- és aspektusjelölő partikulák, VO/OV-sorrendtől függetlenül.

Dryer egy későbbi cikkében (2006) a fenti érvrendszerét általánosítva amellet foglal állást, hogy a szinkroniában megfigyelhető sorrendi jellegzetességek háttérében diakrón összefüggések állnak, és így a szinkroniában megfigyelt sorrendekre egy leíró nyelvtannak nem is feladata magyarázatot adni, mert ezek a tényezők nem részei az ember nyelvtudásának. Részben hasonló megállapításokat fogalmaz meg Moravcsik (2007) is, amikor azt elemzi, hogy leíró vagy magyarázó jellegűek-e a tipológiai általánosítások, s így fogalmaz: *„Valójában az egyetlen lehetséges kauzális magyarázat egy nyelvi rendszer esetében az, ha a történetére utal: hogyan alakult ki az adott rendszer egy másik rendszerből”* (13),¹⁸ s a tipológiai általánosítások tulajdonképpen magyarázandó jelenségeket jelentenek a nyelvtörténészek számára (nem pedig magyarázatot – lehetne hozzátenni). Sok érvüket el lehet fogadni, és sokkal lehetne vitába szállni (ezek közül arról, hogy nyelvtörténeti szempontból milyen problémákat vet fel a kauzalitás, már korábban szó volt), de a dolgozat szempontjából az a kiemelendő, hogy még egy, az affixumpozíciónál lényegesen általánosabb érvényű statisztikai univerzálé sem adhat alapot arra, hogy egy kategóriát struktúraidegennek, feltétlenül idegen hatás eredményének tartsanak egy nyelvben, ha ezt egyéb érvek nem támasztják alá.

Irodalomjegyzék

18 *„Indeed, the only possible causal explanation for a language system is by reference to history: how a given system evolved from something else.”* (13) Moravcsik ugyanakkor azzal is foglalkozik, hogy a grammatikalizációt nyelvsajátítási és nyelvhasználati tényezők magyarázzák.

- BYBEE, Joan L. 1994. The grammaticalization of zero: asymmetries in tense and aspect systems. In: W. Pagliuca (ed), *Perspectives on grammaticalization*. Amsterdam: John Benjamins. 235–253.
- BYBEE, Joan L. – PERKINS, Revere – PAGLIUCA, William 1994. *The evolution of grammar: tense, aspect, and modality in the languages of the world*. Chicago: University of Chicago Press.
- DAHL, Östen 1985. *Tense and aspect systems*. Oxford: Blackwell.
- DRYER, Matthew S. 1992. The Greenbergian Word Order Correlations. *Language* 68: 81–138.
- DRYER, Matthew 2006. *Descriptive theories, explanatory theories, and basic linguistic theory*.
<http://linguistics.buffalo.edu/people/faculty/dryer/dryer/wordOrder.htm>
 (In: Ameka, Felix – Dench, Alan – Evans, Nicholas (eds), *Catching Language: Issues in Grammar Writing*. Berlin: Mouton de Gruyter. 207–234.)
- CSEPREGI Márta 1998. Szurguti osztják chrestomathia. *Studia uralo-altaica, Supplementum* 6. Szeged: JATE Finnugor Tanszék.
- É. KISS Katalin 2005. Az ómagyar igeidőrendszer morfoszintaxisáról. *Magyar Nyelv* 101: 420–435.
- GREENBERG, Joseph Harold 1963. *Universals of language*. Cambridge, MIT.
- HARRIS, Alice C. 1985. *Diachronic syntax: the Kartvelian case*. Syntax and semantics 18. Orlando: Academic Press.
- HERMANN József 2001. A történeti nyelvészettől a történeti változások elmélete felé: problémavázlat. In: Bakró-Nagy Marianne – Bánréti Zoltán – É. Kiss Katalin (szerk.): *Újabb tanulmányok a strukturális magyar nyelvtan és a nyelvtörténet köréből*. Budapest: Osiris. 389–407.
- HONTI László 1985: Széljegyzetek instabil tövű igéink történetéhez. *Nyelvtudományi Közlemények* 87: 49–87.
- HONTI, László 1999. Das Alter und die Entstehungsweise der ‘Verbalpräfixe’ in uralischen Sprachen (unter besonderer Berücksichtigung des

- Ungarischen). Teil I. und II. *Linguistica Uralica* 35. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia. 81–97, 161–76.
- HONTI László 2001. A magyar igekötő: nyelvünk kései jövevénye? In: Bakró-Nagy Marianne – Bánréti Zoltán – É. Kiss Katalin (szerk.): Újabb tanulmányok a strukturális magyar nyelvtan és a nyelvtörténet köréből. Budapest: Osiris. 357-367.
- KIEFER, Ferenc 1997. Verbal prefixation in the Ugric languages from a typological-areal perspective. In: Stig Eliasson – Ernst Hakon Jahr (eds): *Language and its ecology. Essays in memory of Einar Haugen. Trends in Linguistics. Studies and Monographs* 100. Berlin & New York: Mouton de Gruyter. 323–41.
- KIEFER Ferenc 2006. *Aspektus és akcióminőség*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- KIEFER, Ferenc – HONTI László 2003. Verbal ‘prefixation’ in the Uralic languages. *ALH* 50: 137-153.
- KORHONEN, Mikko 1981. Suomi ja unkari sukukielenä: yhtäläisyyksiä ja eroja. In: Márk Tamás – Pirkko Suihkonen (toim.): *Folia Hungarica* 1. *Castrenianumin toimitteita* 21. 47–57.
- LINDSTEDT, Jouko 2000: The perfect – aspectual, temporal and evidential. In: Dahl, Östen (ed): *Tense and Aspect in the languages of Europe*. Berlin: Mouton de Gruyter. 365–383.
- MORAVCSIK, Edith 2007. What is universal about typology?
<http://www.uwm.edu/Dept/FLL/faculty/moravcsik.html> (*Linguistic Typology* 11: 27–42)
- NURK, Anu 1996. On the origin of Finno-Ugric verbal prefixes. *Fenno-Ugristica* 20: 77–79.
- PAASONEN, H. – VÉRTES, E. 2001. H. Paasonens surgutostjakische Textsammlungen am Jugan. *Mémoires de la Société Finno-Ougrienne* 240. Helsinki: SUS.
- PUSZTAY János 1996. Zu den Verbalpräfixen in den uralischen Sprachen. In: Mészáros Edit (szerk.): *Ünnepi könyv Mikola Tibor tiszteletére*. Szeged: JATE Finnugor Tanszék. 257–259.

- SCHLACHTER, Wolfgang – PUSZTAY, János 1983. Morpho-semantische Untersuchung des ungarischen Verbalpräfixes *el-* (Auf dem Hintergrund deutscher Entsprechungen). A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 167. Budapest.
- SIMONYI Zsigmond 1912. Slavisches in der ungarischen Syntax. Finnisch-ugrische Forschungen 12: 19–25.
- TOMMOLA, Hannu 2000. On the perfect in North Slavic. In: Dahl, Östen (ed): Tense and Aspect in the languages of Europe. Berlin: Mouton de Gruyter. 441–477.
- ZSIRAI Miklós 1933. Az obi-ugor igekötők. Értekezések a Nyelv- és Széptudományi Osztály Köréből. Budapest: MTA. 41–82. Újranyomva: Hajdú Péter (szerk.): Zsirai Miklós emlékkönyv. Uralisztikai Tanulmányok 5. Budapest: ELTE BTK Finnugor Nyelvészet – MTA Kutatóhely. 75–116.